

(əvvəli ötən sayımızda)

Mirzə Bala "Azərbaycan tarixində Türk Albanya" adlı əsərində Herodotun "çariskitlər" kimi bəhs etdiyi iskit hökmdarlar sülaləsinin barsillər olduğunu və onların bugünkü borçalı türklərinin əcdadları olduğunu yazır. (Mirzə Bala, 1952, səh. 15)

Qədim mənbələrdə Cənubi Azərbaycanda Qanzaq şəhərinin Turan padşahı Əfrasiyab – Alp Ər Tonqa tərəfindən inşa edildi yazılır. Bir sıra mənbələrdə Qanzanın Midiyanın ilk paytaxtı olduğunu, Strabon isə Qanzakı Atropatenanın yay paytaxtı olduğunu yazır. Key Xosrov Çayçast (Urmiyə) gölü yaxınlığında Əfrasiyabı öldürdükdən sonra Çayçast yaxınlığındakı Turan tanrılarının məbədini də dağıdır və yerində atəşpərəstlərin Azərquş-nəsp məbədi tikilir. (S.Kasumova, 1983, Səh. 19)

Mahmud Kaşğari Azərbaycanda Əfrasiyab – Alp Ər Tonqa ilə əlaqədar yerlər haqqında məlumat verərək onun Barsqan və Bariman adlı iki oğlunun və Kazadlı qızının olduğunu yazır. Əfrasiyab qızının Azərbaycanda oynadığı və ov etdiyi Kazsuvı adlı çayın sahilində bir qala salaraq orda yaşamış və həmin şəhər onun qızının adı ilə Qəzvin şəhəri adlanmışdır, bu sözün mənası Kazın oynadığı yer deməkdir. Qəzvinin yaxınlığında yerləşən Qum şəhəridə türk şəhəridir ona görə ki, qum türk sözüdür. (Mahmud Kaşğari, 2006, Cild III, Səh. 151)

Turan dövlətinin adı tarixdən izsiz silinməmişdir. Turan dövlətinin süqutundan sonra onun əhatə etdiyi geniş ərazilərdə onun varisləri olan Turan adlı kiçik dövlətlər öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar.

Çox qədimlərdən İranın cənubunda böyük Turan dövlətinin əhatə etdiyi ərazidə Belucistanda, Sakestanla qonşuluqda paytaxtı Quzdar adlanan kiçik Turan mövcud olmuşdur. Bu Turan əyaləti hind-iran arilərinin Mərkəzi Asiyaya olan təcavüz və işğalları nəticəsində böyük Turan arealından ayrı düşərək öz varlığını qoruyub saxlamış və yabançı etnosların əhatəsində bir anklava çevrilmişdir.

Qədim Turan dövləti ərazisində öz varlığını qoruyub saxlamış Turan adlı kiçik dövlət indiki İranın güney-batısında, Belucistan adlı ərazidə uzun zaman ərzində mövcud olmuşdur. Alman tarixçisi G.Hüzinq yazır ki, qədim zamanlarda İranın şimalında və şərqində turanlı altay tayfaları yaşayırdılar.

yaba bağlayanlar Qaraxanlılar, uyğur və səlcuqlularla məhdudlaşmamışdır. Əmir Teymur da öz dövlətini Turan dövləti adlandırdı. Teymurilər sülaləsinin tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdi Əmir Teymur dövlətinin də Turan dövləti adlandığını yazır, bu məlumat Kazaxistanın Karsakpay mədəniyyətində tapılan və 1391-ci ildə çağtayı dilində yazılmış olan bir kitabədə də Teymurun özünü Turanın sultanı adlandırması ilə də təsdiq olunur.

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Kirmanın fars əhalisi bir neçə yüzil öncə Belucistana soxulmuşlar. Orda bu günə qədər brahünlər yaşamaqdadırlar. Farslar oranın və eyni zamanda Mekranın əhalisini Turya və Turan adlandırmışlar.

Farslar Kirman da daxil ol-

maqla İran yaylasının qüzey ərazilərini işğal etdikdən sonra Turanın ucqar güney ərazisində yerləşən paytaxtı Quzdar olmaqla kiçik Turan dövləti adı ilə bir anklava çevrilmişdir. (Hüsing G. 1916, Səh. 13)

Turlar Çingiz xanın dövründə Turə boyu adı ilə Çingiz xanın ata tərəfdən birbaşa əcdadlarıdır və torələr "ağ sümük", yəni aristokrat təbəqəyə mənsubdurlar. Turələr sultan titulu da digər tayfalar tərəfindən onları idarə etmək üçün dəvət olunurdular. Bu fakt Turan padşahı Əfrasiyabın – Alp Ər Tonqanın soyundan olan Turələrin (Turların) hakimiyyət sülaləsi olduqları haqqında türklərin qan yaddaşında mühafizə olunmuş xatirələrin izlərini təşkil edir.

Tarixi ənənəyə uyğun olaraq öz sülalələrinin mənşəyini Əfrasi-

xüsü himayəsi altında böyümüşdü. Taybuqa xan dövlətinin paytaxtını Çingiz xanın şərəfinə onun ata tərəfdən əcdadları olan turə boyunun şərəfinə Çinqi Tura adlandırmışdı. Toxtamış xanın dövründə Sibir xanlığı bütün Qızıl Orda ərazisini əhatə edirdi. Əmir Teymurun Toxtamışa qarşı mübarizəsi Sibir-Turan xanlığını xeyli zəiflətməmiş və Rus knyazlıqlarının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Turan dövlətinin axırncı hökmdarı XVI yüzillikdə 44 il hökmranlıq etmiş Kuçum xan olmuşdur. Paytaxtı Çinqi Tura (indiki Tümen) şəhəri idi. Turan dövlətini ataman Yermakin başçılığı ilə rus kazak qoşunu 1595-ci ildə işğal edərək mövcudluğuna son qoymuşdur.

Yəqin ki, qədim zamanlarda İranın şimal-şərqində turanlı altay tayfaları yaşayırdılar. Qədim zamanlarda Ardılanda da türklər məskunlaşmışdılar ki, Qızılburda, Marunda və buna bənzər türk dilində olan qədim yer adları bunu sübut edir. Yaxınlıqdakı Qafqaz regionunda mövcud olan türk dili dialektləri də bunu təsdiq edir. Bu əraziyə gələn iran tayfaları onlara yabançı olan bu xalqların məskunlaşdığı ərazilərdən keçərək gəlmiş və onların bir çoxunu öz yerlərindən sıxışdırmışlar. (Georg Hüsing, 1916, Səh. 13)

Turan Doğu Türklərinə və Batı Türklərinə bölünür. Doğu türklərindən Altay, Sayan dağları, Sibirin güneyi, Monqolustan, Cənqariya, Çin ərazisində yaşayan türklər xarici təsirlərə az məruz qalmışlar. (Czaplicka M. 1918, Səh. 21)

Çex alimi Çzapliçkanın yazdığına görə etnoloji baxımdan yanaşılrsa, İran türkləri əsl Turanlılardır, lakinonlartarixinsonrakı gedişində iranlılarintəsirinə məruz-

Tarixi Turan ərazisində mövcud olan və bu adın çoxsaylı toponimlərdə əks olunduğu digər bir ərazi türklərin ana yurdu olan Sibirdə yerləşirdi.

Sibirdəki Turan dövlətinin əsası Çingiz xanın oğlu Cuçi xanın 5-ci oğlu Şeybanı xana savaşıdakı qələbələrindən sonra kiçik qardaşı Batı xan tərəfindən verilmiş ərazilərdə Şeybaninin varisləri tərəfindən qoyulmuşdu. ƏbülqaziBahadurxanda "Türklərin şərəfi" əsərində əsası Çingiz xanın nəvəsi Şeyban xan tərəfindən Sibirdə qoyulmuş dövləti Turan dövləti adlandırır. Şeyban xanın varisləri tərəfindən idarə edilən Turan dövləti Taybuqa xanın dövründə güclü bir dövlətə çevrilərək Qızıl Orda xaricində müstəqil bir xanlıq olmuşdur. Taybuqa Kereyitlərin xanı Toğrul xanın (Vanxan) oğlu idi və Çingiz xanın

Turan xanlığının öz adını Sibirdəki Tura çayının adından götürüldüyü iddia edilir. Əslində isə istər çay adı, istər dövlətin adı və Sibirin güneyində Tur adı ilə mövcud olan çoxsaylı yer adları yüz illərlə burda mövcud olmuş Turan dövləti və turların adları ilə əlaqədardır. Bu Turan dövləti Şimali Qazaxıstanı, Omsk və Tümen vilayətlərini, Xakasiyanı qərbdə isə Başqırdıstan da daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə edirdi.

Assur mənbələrində haqqında bəhs olunan və turlar və ya quzlarla əlaqədar Quzar adlı digər iki bəylik dövlətindən biri Urmiyə gölünün şimalında, digəri isə Diyala və Dəclə çayları arasındakı ərazidə yerləşirdi. Adlandıranda görəndüyü kimi bu kiçik Turan dövlətləri turanlı quz/oğuz boyunun məskunlaşdığı ərazi olmuşdur.

qalmışlar.

Usunlar Turanın doğusunda İli və Çu çayları vadilərində m.ö.İI yüzilliyin sonlarından miladın I yüzilliyinə qədər hökmranlıq etmiş, Tyanşanda yerləşmiş Kanqu-kanqlı tayfaları ilə bölgədə hakimiyyət uğruna damübarizə aparırdılar.

Çzapliçka yazır ki, Tarixi, etnoloji və arxeoloji dəlillər sübut edir ki, müasir Turanlı türklər ilk dövrlərdən hiunq-nu adı ilə məlum olan Mərkəzi Asiyanın qədim türk irqinin az dəyişikliyə uğramış varisləridirlər. Mərkəzi Asiyanın turanlı türkləri hiunq-nuların və tuk-yuların qenealoji varislik xəttini daha çox qoruyub saxlamışlar nəinki İran təsirinə məruz qalmış Azərbaycan və osmanlı türkləri. (Czaplicka M. 1918, Səh. 21, 108)

(ardı gələn sayımızda)